

נקודות מתודיות במחקר מחזאות של איבסן

גדעון שונמי: "איבסן: מריאליזם לטראגדיה; הוצ' "עקד"; 1983-תשס"ג; 112 עמ'.

ספר מחקר זה, עניינו התבניות והמשמעות במכלול יצירתו הדרמטית של הנריק איבסן, תוך סיווג מחזותיו של היוצר הסקנדינבי לתת-ז'אנרים דרמטיים. לגבי הקורא העברי, ובמקרה של עיסוק בדרמה, גם הצופה בתיאטרון, הרי זה בבחינת נכס יקר המציאות. לא עוד פירור כאן ולקט שם, לא הצצה לכוח, למסדרון או לחדרון כלבד, אלא מורה דרך להכרת המבנה השלם. להשלמת היריעה, מצויות בספר גם רשימה ביבליוגרפית של מחזות איבסן ותרגומיהם העבריים, רשימת מאמרים בעברית על איבסן, וכמרכיב רשימת מאמרים וספרים באנגלית. הדיון במחזות הוא דיאכרוני וסינכרוני כאחד. שונמי מציג את התשתית המלודרמטית במחזה הריאליסטי של איבסן, המסתמכת על הרגש של "המחזה העשוי היטב" שיצר אידאן סקריב. עם זאת, מודגמת חתירתו של איבסן לטראגדיה מודרנית תוך ניצול תבניות משל הטראגדיות היווניות הקלאסיות ושילוב יסודות צורניים ופסיכולוגיים מן הטראגדיות השקספיריות. בניצב נערך דיון משווה בין מחזותיו של איבסן לבין אלה של סטרינדברג, מחד גיסא ובין דרמה איבסנית וצ'כובית מאידך גיסא.

סיווג המחזות וההשוואות מאפשרים את חשיפת הטקסט הסמיו ואת גילוי הסטרוקטורות מנקודת תצפית, המאפשרת ראייה רחבת-אופקים. גישה זו יש בה משום העצמה בהבנת התיאטרון האיבסני על היקפו המנומרי פוליפוני. איבסן מתגלה כמי שיועד לנצל את יתרונות התיאטרון המסחרי וכמי שאינו נאלץ מתור אחד דרכים חדשות שיהלמו את התיאטרון המודרני והקהל בן-זמנו.

באמצעות הדיון האופקי והאנכי וההתפרשות על מכלול היצירה, יכול שונמי להצביע גם על "אחדותה הפנימית של יצירתו התיאטרלית של איבסן, שיש בה המשכיות תימאטית ואידאית, המוטרות על-ידי שינויים בטכניקות הדרמטיות, ועלייד חדשנות מהפכנית כתבניות התיאטרונות". ("איבסן: מריאליזם לטראגדיה", מבוא, עמ' 9).

שונמי מציג את שלבי יצירתו הדרמטית של איבסן תוך ראיית השפעתו של היוצר על תיאטרון המאה העשרים ומידת תרומתו ל"כיווני ההתפתחות המרכזיים של סטרייטקולנוע הריאליסטיים ודרמות הטלוויזיה של תקופתנו". (פרק שלישי, עמ' 77). ההשוואה, שעורך שונמי בין איבסן לסטרינדברג, מלמדת על קווי דמיון בתחומי העלילה, התבנית והמיתוס, אך היא גם מורה על היותו של איבסן חלוץ הזרם הריאליסטי בתיאטרון, ואיל סטרינדברג ראש וראשון בדרמה האקספרסיוניסטית. העיון נתמך במיטב הביקורת העולמית ומוסוף פרקים מקוריים משל מחברו. כך ניתנת ההזדמנות לקורא העברי, שאינו שולט בלשונות זרות, לספוג מידע רב-משמעות וליהנות מניתוב הביקורות ומהערות מאירות עינים עליהן.

במהלך הספר נכללים מחזות מסוג המלודרמה החברתית כ"עמודי החברה", מחזה התיזה הריאליסטי – "אויב העם", מחזות בעלי טכניקה ריטורוספקטיבית כ"בית הבובות" – הדרמה הריאליסטית, "רוחות" – הטראגדיה הריאליסטית, "כרוזי-הבר" – מחזה הריאליזם הפיוטי ו"רוסמרהולם" – הטראגדיה המודרנית.

מחזות הפרוזה מתחלקים למסלולים. בצד המחזה הריאליסטי בתבנית "המחזה העשוי היטב", מופיעים המלודרמה החברתית, מחזה התיזה הריאליסטי והדרמה הפסיכולוגית כטראגדיה מודרנית. המחזה המשווה בין איבסן לסטרינדברג וצ'כוב (פרק שני) שוטחת טכניקות דומות, אך גם מעמיקה ומרחיבה את המשקל הסגולי של כל מחזאי ושל כל אחד מן המחזות הנדונים. טכניקה רטורוספקטיבית כצורת עיצוב טראגית ב"רוחות" לאיבסן וב"נושים" לסטרינדברג לעומת "מלודרמה בעטיפה של טראגדיה" ב"הדג גאבלר" לאיבסן וב"העלמה יוליה" לסטרינדברג, ואילו "כרוזי הבר" לאיבסן ו"בת-השחף" לצ'כוב מדגימים את השימוש בסמל במחזה הריאליזם הפיוטי. כמרכיב, מתגוללת לפנינו התפתחותה של המחזאות הריאליסטית, שהיא תוספת מקורית של כותב הספר (פרק שלישי).

שונמי מעשיר את הקורא העברי גם בדיון במחזותיו האחרונים של איבסן "רבי-הבאים", "איאולף הקטן", "יון גבראל בורקמן" ו"כאשר אנו, המתים, מתעוררים", שלגביהם "גם איבסן עצמו מכיר באיכות החדשנית והמיוחדת במינה...". שלהם לעומת קודמיהם (פרק רביעי, עמ' 97). מחזות אלה מופיעים כשלב הסימבוליזם והריאליזם ביצירתו הדרמטית של איבסן. לעומת הטכניקה הרטורוספקטיבית במחזות הקודמים, שבה הקו המאפיין הוא

התפתחות העלילה בהשפעת אירוניה העבר תוך עיצוב מחדש של דמויות הגיבורים, שאינם מודעים למצבם המורכב, הטכניקה כאן היא הפנמה של העבר הסיפורי "כדי להניע את תהליך-המחשבה והגילוי-העצמי של הגיבורים" (עמ' 98). העלילה הסימבוליסטית תופסת כאן את מקומה של העלילה הריאליסטית. שונמי עומד הן על הדומה והן על השונה בקבוצת מחזותיו המאוחרים של איבסן.

הספר הוא בכחית המעט המילולי המחזיק את המרובה הסגולי, ולכן חשיבות כפולת-פנים: ריכוז ההיקף רב-הפנים של הדרמה האיבסנית מזה, והיות פתח ומפתח ומחקרים ופרשנויות נוספים על איבסן ומחזאים מודרניים אחרים מזה. דרכו המתודית בפרשנות של שונמי יש בה מן האיכות המובעת כשניים ממאמריו של הדקונסטרוקטוריאליסט ז'אק דרידה, שנקראו "Point de methode" ו"Point de methode", אשר פירושושם בהתאמה: "אין מתודה" אבל גם "צעד במתודה". ו"אין מתודה" אבל גם "נקודה במתודה". ספר זה צועד צעד מתודי ומציב נקודות מתודיות במחקר מחזאותו של איבסן, ויש באלה לגרות חוקרים נוספים ולעודד עיונים אחרים. ■

יפה וולפמן

בית-הכנסת בתולדות גרמניה

הלמוט אשווגה: בית-הכנסת בהיסטוריה הגרמנית; בית-ההוצאה לאמנות; דרזדן; מהדורה רביעית; 1984; 241 תמונות, 198 עמ' (גרמנית).

ב ימים אלה ימלאו 950 שנה להקמת בית-הכנסת הראשון על אדמת גרמניה. בעבר היו הקהילות זורס (וורמייז) וקלן מתוכחות על ייחוס זה: בית-הכנסת של קלן הוקם ב-1012 או ב-1040, ואילו בוורסם הושלם הבניין ב-1934, כפי שמעידה אבן-יסוד שנשתמרה. אך מאז "ליל הבדולח" אין עוד על מה לריב ואין מי שיריב: בתי-הכנסת ויהדות גרמניה כולה נחרבו ופוזרו לכל הרוחות. בכל זאת החזרו תולדות כאלף השנים של יהדות זאת: בטכס חגיגי בעיר וורסם הוענק פרס בוכר-רוזנצווייג להיסטוריון היהודי הלמוט אשווגה על מפעלו הגדול – הספר "בית-הכנסת בתולדות גרמניה". את העיטור העניקה "מועצת התיאום הגרמנית של החברות לשיחית-פעולה נוצרי-יהודי", בנוכחות שגריר ישראל במערב-גרמניה ובנוכחות עמיתו ממזרח-גרמניה (ד"ר). שכן, הלמוט אשווגה וגם חתן הפרס השני, הכומר זיגפריד אגרנט, הם אורחי המדינה המזרח-גרמנית.

"אין דרך מפרכת מדי, אין נסיעה קשה מדי, אם יכול הלמוט אשווגה לתת למאזניו עדות על חיים, דבריהמים ותוכחות יהודיים", ציין אחד הכמרים שנשא דברי ברכה והוקרה. ואכן, עד היום מרצה אשווגה בכל קהילה נוצרית מזרח גרמנית המזמינה אותו, על המורשת היהודית, על הגבורה והשוואה של יהודי גרמניה ועל בעיות ישראל. ברצון היה עושה זאת גם מחוץ לכנסיות – אבל רק בתוכן ניתן להרצות על נושאים אלה בגרמניה המזרחית.

ותיקים בין תושבי נתיבי אולי זוכרים את המחבר שהיה חי ביניהם בשנות מלחמת העולם השנייה. בן למשפחה דתית שהייתה מתגוררת בהאמבורג, היגר כחלוץ צעיר למרכז הכשרה באסטוניה ומשם עלה ארצה. מאוחר יותר יצא לגרמניה המזרחית, שם הוא חי בעיר דרזדן. במשך כל השנים תבע בעקשנות, כי המדינה הטוענת לכתר האנטי-נאציזם והסוציאליזם תתייחס כראוי אל הבעיה היהודית. עברו עליו זמנים כאשר נאלץ לשלם מחיר כבד בעד מאבקו הצודק הזה – אך הספר שלפנינו, כמו גם הספר "סימן-היכר יוד" שקדם לו, וספר על מעשי ההתנגדות של יהודי גרמניה בימי השלטון הנאצי העומד להופיע, מעידים כי ניתן להשיג הישגים במאבק זה. הכרת מפעלו בעולם חיוקה את מעמדו גם בארצו. לית מאן דפליג, כי יש חשיבות מיוחדת שספרים כאלה יופיעו ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית.

במשך שנים-עשרה שנים ארוכות נלחמו המחבר וכית ההוצאה גם יחד, עד שמשרדי-התרבות נתן את הסכמתו להדפסת הספר. גם נציגי הקהילות היהודיות בדרזדן פעלו

להופעתו. אבל המשרד הממשלתי הסתמך על טיעוני יעציו, ואלה תבעו כל הזמן שינויים בניסוחים. המחבר אולץ לוותר על פרקים שלמים, פסקאות גדולות נמחקו או סורסו: היה צורך להחליף מושגים כמו "לאומיות יהודית" או "העם היהודי" [רק בפתח דבר הושראה (בשגגה?) המלה "העם הזה"], כי אלה נחשבים בגרמניה המזרחית כ"בלתי-מדעיים" וציוניים ר"ל. כן הושמט הפרק על האנטישמיות במאה ה-18 – כי "הוגיה" נחשבים שם היום כדמויות מופת לאומי ויש להציגם כאנשים ללא דופי...

ברור כי משום כך גם צומצם התייעור. בכל זאת מרוצה המחבר, ובצדק: בשום מדינה מזרח-אירופית אחרת לא יכול היה לפרסם ספר כזה. עמלו ועקשנותו עמדו לו, להלמוט אשווגה, אגב, גם במדינה הקפיטאליסטית המערב-גרמנית לא נתפרסם ספר כזה. הדפסה מפוראת כזאת מצריכה סיכסוך ניכר, או לפחות אשראי וול לטווח ארוך, עד אשר תשתלם. ראוי לציין, שמזרח-גרמניה סיפקה זאת.

הספר ריגש אותי מאוד – לפתע שוב עלתה לנגד עיני תמונת בית-הכנסת בעיר ברסלאו (היום ורוצלב) שבו הייתי לבר מצווה ובו נישאו בני-משפחתי לא ידעתי כי עמדו על אדמת גרמניה כה הרבה בתי-כנסת בסגנונות שונים, חלקם עוד יותר מרשימים, שהוקמו במסירות-נפש על-ידי מעטים-ייחסיים בתקוות רבות – שנרמסו בליל-הפוגרום ועוד לפני-כן על-ידי המון נאצי. כאלפיים בתי-כנסת עלו בלהבות!

לא היה זה רק שלל תמונות, שרטוטים ואיורים על מיבנים וקישוטים שאינם עוד – דינו, אבל הספר מכיל הרבה יותר: כל זה מוגש על רקע סיקור תולדות יהודי גרמניה במשך הדורות: עוד בימי טיטוס, מיד לאחר חורבן בית שני, התיישבו יהודים על אדמת גרמניה. מצוי בו תיאור קורותיהם שהיו ברוב הזמנים חיים בצל השליטים ובפחד מפני הכמורה ומהמון המוות – עד שהושם קץ לחיי הקהילה והפרט. יתר על כן: הוא מגיש לקורא הגרמני, בתמצית אבל בצורה מובנת, הסבר על בית-המקדש בירושלים, מזכיר בתי-כנסת בארץ-ישראל ובמזרח התיכון העתיק, מכיל סקירת סדרי התפילה כפי שנקבעה בימי עזרא ותיאור מנהגי ישראל שיוכן גם ללא-יהודים.

המחבר מתאר ומסביר כל זאת על דרך השיטה המדעית המטריאליסטית-היסטורית: הוא מבאר צורת בתי-הכנסת מתוך הקשר תקופתם: הפיאודליזם, תחילת המהפכה הבורגנית והאבסולוטיזם, ההשכלה והרפורמה ביהדות, עידן החינוש והעת החדשה. שיטה זו, אף כי אולי לא בעקיבות כזאת, מקובלת גם על חוקרים אחרים: היא מקילה במיוחד על לא-יהודים להבין את התמודדות שחלו במרוצת מאות בשנים.

ניכר כי אשווגה עמל רבות לכנס מידע ותייעור מירבי על מורשת יהדות גרמניה. בשאיפתו זו נאלץ להתגבר על הכחדת כל עקבות היהודים – עד כדי השמדה שיטתית של כל תיעוד ארכיוני בידי הגסטאפו! בשקידה רבה ליכד את התמונות והתיאורים מכתבי-יד שמלפני השואה המפורסמים בעולם. אמנם לא הושגה שלמות, אך נאסף תיעוד עשיר שאף בתנאים היותר נוחים של גרמניה המערבית לא עלה בדעתו של איש לפנסו ולהוציאו לאור.

בדברי ההסברה ימצא הקורא גם את התפתחות התנועה הרפורמית וויכוחה עם התנועה הקונסרבטיבית – שתייהן קמו על רקע העת החדשה. עידן החינוש ושגשוג יהודי גרמניה, הגם שהתנוכחו ביניהן, היו ריבה הגדול והגדול של היהדות האדוקה. על אדמת גרמניה נכשל הנסיון לשמר את היהדות בתנאים המודרניים – אך ניצולי ההשמדה העבירוה עימם ליבשות אחרות, לרבות ארצות-הברית, ושם היכה שורשים, גדל והתפשט, כשהוא מתחבר עם ציונות ליברלית, "שפירה", את המלה האחרונה על התפתחות חדשה זו אמנם עדיין מוקדם לכתוב.

גם חוקרים ישראלים, מומחים בשטח זה, הביעו דברי הוקרה אחר עיון בספר. כך הטעימה אידה הופרמן, שהכירה את תצוגת בתי-הכנסת בבית-התפוצות, כי יש חשיבות רבה בספר על בתי-הכנסת בגרמניה, גם משום שאלה שימשו דגם לכל אירופה. שיטת העריכה מצוינת, כאשר היא משלבת את התמונות עם הסבר עיוני ממצה ואינה מנתקת את הקשר ביניהם, כפי שקורה על-פירוב מטעמי חיסכון בהוצאות. מסתבר כי העבודה השקידה של המחבר, שאינו נשען על סיוע מכון כלשהו ועוד נאלץ להיאבק עם השלטונות – נשאה פרי מבורך. נתמלא חלל בחקר תולדות עמנו. ■

יעקב זילבר

לוח כתובת על הקמת בית-הכנסת בעיר וורמייז. בשנת 1034 בידי יעקב בן-דוד ואשתו רחל.